

2. Горбенко Н. А. Фонд педагогічних журналів України (1947–2009): аналіз використання в Державній науково-педагогічній бібліотеці України імені В. О. Сухомлинського / Н. А. Горбенко // Наукові праці Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського. Вип. 3. Науково-методичні та організаційні засади інформаційно-аналітичного забезпечення педагогічної науки, освіти і практики України: стан та перспективи / НАПН України, Держ. наук.-пед. 6-ка України ім. В. О. Сухомлинського; [редкол.: Т. І. Ківшар (голова) та ін.]. – К.: Нілан-ЛТД, 2012. – С. 324–334.
3. Домбровська Л. Науково-інформаційний потенціал українських журналів педагогічної тематики другої половини XIX – початку XX століття: з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського / Лариса Домбровська // Вісн. Книжк. палати. – 2010. – № 2. – С. 37–41.
4. Методологія інформатизації наукової та управлінської діяльності установ НАПН України на основі веб-технологій: монограф. / авт. кол.: Н. Т. Задорожна, Т. В. Кузнецова, А. В. Кільченко, Х. В. Серета, С. М. Тукало, О. О. Каплун, Л. А. Лупаренко. – К.: Атіка, 2014. – 160 с.
5. Покусова О. Моніторинг використання галузевих періодичних видань як необхідна умова піднесення якості формування фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського. – О. Покусова // Бібліотечний вісник. – 2014. – № 1. – С. 22–26.
6. Савченко З. В. Реалізація функціональних можливостей системи наукової електронної бібліотеки НАПН України [Електрон. ресурс] / З. В. Савченко // Інформ. технології і засоби навч. – 2011. – № 5 (25). – Режим доступу: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/548/443#.U3xFuIhnvww> – Назва з екрана.
7. Судіна Т. Стан відображення періодичних видань України з питань педагогіки, психології та освіти в УРЖ «Джерело» (1999–2009) / Тетяна Судіна, Тамара Букшина // Вісн. Книжк. палати. – 2010. – № 4. – С. 21–25.

Мацібора Н. Г.*

КНИГА МИНУЛОГО ЯК ДЖЕРЕЛО НОВИХ ЗНАТЬ

У статті охарактеризовано колекцію «Шкільні підручники і навчальні посібники» та каталоги підручників і навчальних посібників 1748–1945 рр. із фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського.

Модернізація та реформування національної системи освіти актуалізували оновлення освітньої підготовки молодого покоління. Оскільки одним із матеріальних носіїв предметного змісту й засобом його реалізації є навчальне видання, то створення підручника нового покоління – пріоритетне завдання сучасного національного підручникотворення.

Найважливішими аспектами теорії шкільного підручника є дидактичні, психологічні, гігієнічні й книгознавчі вимоги до його створення, принципи і критерії відбору наукових знань,

---

* © **Мацібора Н. Г.**

а також вимоги до структури підручника, ілюстративного матеріалу, апарату орієнтування й організації засвоєння навчального матеріалу, комп'ютерна підтримка, реалізація освітнього, розвивального і виховного потенціалу видання. Варто зазначити, що розвиток освіти на початку ХХІ ст. характеризується двома паралельними процесами у вітчизняному підручничотворенні. З одного боку, автори сучасних підручників створюють навчальну книгу відповідно до новітніх викликів суспільства, з іншого – науково-педагогічна спільнота розуміє необхідність дослідження генези теорії й практики шкільного підручника, збереження найкращого методичного доробку педагогів минулого.

У цьому контексті вивчення історії навчальної книги залишається актуальним завданням, оскільки аналіз минулого зарадить уникненню помилок у сьогodenні [1]. Тож аналіз історичної спадщини вітчизняних підручників допоможе висвітлити традиції, глибше зрозуміти логіку розвитку цього педагогічного феномену, його зумовленість суспільними, соціально-культурними й іншими чинниками, сприятиме збагаченню історії методики навчання грамоти. Конструктивно-критичне вивчення досвіду з укладання підручників стане в нагоді розроблення теоретичної моделі навчального видання, слугуватиме джерелом нових ідей.

Ще в середині ХІХ ст. К. Ушинський першим серед вітчизняних учених почав системно досліджувати проблему якості навчальної літератури [9]. Він дійшов висновку щодо потреби врахування в процесі розроблення підручників вимог дидактики та особливостей методики викладання конкретного предмета, що стало значним поштовхом до переосмислення багатьох аспектів вирішення проблем якості підготовки таких документів і заклало фундамент для створення нової наукової дисципліни – підручничознавства.

Укладанню української навчальної книги в 20–30-ті роки ХХ ст. особливу увагу приділяли й інші відомі фахівці: О. Астряб, Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Єфремов, М. Зеров, І. Огієнко, С. Пастернак, С. Русова, Я. Чепіга та інші.

Мета статті – охарактеризувати колекцію навчальних книг та каталоги підручників і посібників, виданих у 1748–1945 рр. та наявних у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В.О. Сухомлинського в розрізі дослідження вітчизняного підручничотворення.

Завданням цієї роботи стало розкриття змісту колекцій і каталогів, що сприятиме оптимізації науково-інформаційного забезпечення фахівців педагогічної науки, освіти й практики бібліографічними документами в традиційній та електронній формах.

Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського Національної академії педагогічних наук України – провідна всеукраїнська галузева книгозбірня, у фонді

ПЕДАГОГІЧНЕ БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО

якої формуються колекції документів із педагогіки, психології, а також періодичних видань 1807–1917 рр., шкільних підручників і навчальних посібників, починаючи з 1748 р. Зокрема колекція «Шкільні підручники та навчальні посібники» складається з трьох частин: I – документи, видані в 1748–1917 рр.; II – видані в 1918–1945 рр.; III – видаються із 1946 р. до сьогодні. Вона є відкритою, тобто систематично поповнюється як новітніми, так і раритетними виданнями. Колекція експонується на книжкових виставках, із нею працюють користувачі в читальних залах бібліотеки. Дослідження зазначеного зібрання підручників – один із важливих напрямів науково-дослідної діяльності ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Результат роботи – укладені каталоги.

Підготовку каталогів, які розкривають зміст бібліотечного фонду, у книгозбірні започатковано в 2005 р. Зауважимо, що друкований каталог – це тип видання, що визначає засади й особливості науково-бібліографічного (книгознавчого) опису документів. Вони є ефективним засобом інформування педагогічної громадськості про зміст бібліотечного фонду, і, зокрема, фонду вітчизняних підручників, основою джерельної бази для наукового дослідження з розвитку підручникотворення. Основними вимогами зі складання каталогу є науковість, достовірність, об'єктивність у поданні матеріалів. Це передбачає зазначення в бібліографічному описі не тільки основних елементів, а й максимальне врахування факультативних відомостей, що, у свою чергу, сприяє детальному вивченню книги з метою виявлення дарчих написів, присвят, екслібрисів, позначок тощо.

У науковому виданні «Підручники і навчальні посібники (1748–1917 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В.О. Сухомлинського» бібліографовано 1173 примірники навчальної літератури з бібліотечної колекції «Шкільні підручники і навчальні посібники XVIII – початку XXI ст.», а також подано бібліографічний опис частини документів із колекції рідкісних і цінних видань (РЦВ), що становить національне надбання України, вміщено опис перших підручників з навчання грамоти «Буквар» або «Азбука», що, зпоміж іншого, розповідає про життя країни, народ та його культуру. Різномасштабному розкриттю змісту видання сприяє розгалужений науково-допоміжний пошуковий апарат, який містить покажчики, що значно збагатили та підвищили його інформативність. Для ефективнішого користування допоміжними покажчиками кожному передую вступ, де йдеться про його особливості та принципи побудови. Під час роботи над каталогом проведено значну пошукову роботу для уточнення авторів, перекладачів, місць і років випуску підручників чи посібників. Із цією метою було опрацьовано широку джерельну базу: довідкову літературу, енциклопедичні видання, бібліографічні посібники тощо.

Змінюються часи, змінюється й букварі. Замість одних приходять інші – із сучасними текстами, оформленням, але головне їхнє завдання залишається незмінним – навчити грамоти. У цьому контексті актуальним є дослідження навчальних видань цього типу. Зокрема у фонді ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського зберігаються 52 букварі дореволюційного періоду (1860–1917 рр.). Серед них «Українська абетка» М. Гаццука (М., 1861)³, «Первый шаг. Букварь для письма и чтения» В. П. Вахтерова (М., 1903), «Український буквар» С. Русової (1-е вид. 1906 р., 2-е вид. – 1917 р.).

Навчальні книги другої половини XIX ст., укладені вітчизняними педагогами, письменниками, які боролися за те, щоб в Україні все ж таки з'явилася національна школа, національний підручник – це «Граматика для українського народу» Л. Яценка (1862 р.), «Арифметика або щотниця» Д. Мороза (1862, 1863 р.), «Русская первая языкоучебная читанка» (Львов, 1869 р.), «Практические упражнения в геометрии» А. Дмитриева (СПб., 1877 р.) [7]. Для практичної роботи в українській школі у 1857 р. вагоме місце зайняла «Граматка» П. Куліша – українського письменника, літературного критика, фольклориста, етнографа, мовознавця, культурно-освітнього діяча, перекладача.

Значний внесок у теоретичну основу ілюстрування навчальної книги здійснив відомий педагог К. Д. Ушинський. Свої погляди на навчання й роль наочності він реалізував у відомих виданнях «Детский мир» і «Родное слово». Педагог розробив докладну систему методичних вказівок із питань використання вчителем ілюстрацій у навчальних книгах, щоб малюнки допомагали учневі зрозуміти зміст, навчали висловлюватися логічно, розумно, чітко [10].

Підручники «Детский мир и хрестоматия», «Родное слово» (М., 1895– 1917) К. Д. Ушинського для 1-го, 2-го, 3-го року навчання включені до списку рідкісних і цінних видань ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Вони яскравий приклад застосування ілюстративного матеріалу в навчальних посібниках, що знайомлять школяра з географією, навколишнім світом, із історією та першими уроками логіки.

У 2014 р. було надруковано каталог «Підручники і навчальні посібники з гуманітарних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В.О. Сухомлинського» [4]. Видання містить бібліографічні описи 1235 підручників і навчальних посібників гуманітарного спрямування першої половини XX ст., опрацювання яких здійснено з використанням АБІС «ІРБІС-64». Цей каталог став першим виданням в Україні, що репрезентує підручники й навчальні посібники

³ Підручник уміщує українську абетку, колядки, прислів'я, примовки, цифри, лічбу на копи, календар, свята та ін.

ПЕДАГОГІЧНЕ БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО

зазначеного періоду, які зосереджені у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Мета видання – забезпечення науковців, учителів, викладачів, аспірантів, бібліотекарів інформацією про підручники як складову частину вітчизняного підручникотворення, популяризація шкільного підручничкового фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

Необхідно зазначити, що упорядкування української навчальної книги у 20–40 рр. ХХ ст., цікавої за змістом, доступної для сприйняття насамперед широкими селянським масами, ремісниками, учнями, молоддю, спонукало видавців, незважаючи на складні суспільно-політичні умови, залучати авторів, спроможних задовольнити зростаючий інтерес до українського слова, відшукувати кращі твори української літератури. Крім того, варто пам'ятати, що розбудова радянської державності здійснювалася в умовах жорсткої боротьби в усіх сферах життя українського суспільства. Не стала винятком і система шкільної освіти. Під впливом суспільних змін відбулися трансформаційні процеси й у вітчизняному підручникотворенні, які варто розглядати в контексті переходу освітньої парадигми від вільної школи до трудової. Укладання навчальної книги цього періоду знаходилося під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх перетворень у педагогічній практиці. Навчальні видання на початку 20-х років зберегли успадковані з попередніх часів педоцентричні ідеї, реалізація яких сприяла відходу від традиційних підручників і розробці книг з інтегрованим змістом. Утвердження радянської влади супроводжувалося наростанням політизації в змісті книжок. Трансформація окремих шкільних предметів призвела до появи інтегрованих навчальних видань нового покоління, прикладом яких став підручник із суспільствознавства. Пошук навчальних книг нового типу, які повніше задовольняли б потреби навчально-виховного процесу, сприяв розробці робочих книг, розсипних підручників, підручників-журналів тощо. «Робочі книги» утвердились у вітчизняному підручникотворенні наприкінці 20-х–упродовж 30-х років [6]. Зовнішня диференціація змісту підручників здійснювалася за соціальною ознакою: для сільських і міських шкіл. Внутрішня диференціація проявлялася в новому викладі зазначених підручників, де містився матеріал для учнів різних рівнів підготовки. У «робочих книгах» простежується тенденція відходу від книжного навчання й наближення до виробничого життя. Ці видання мали забезпечувати комплексне навчання. Вони також зберігаються у фонді ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського: «До праці: робоча книжка для другого року навчання в сільській трудовій школі» (упорядники О. Астряб, В. Дога, Г. Іваниця, О. Соколовський, 1926); «Рабочая книга по языку, литературе и обществоведению: 3 год» (упорядники: М. М. Миронов, А. П. Феоктистов, 1930); «Робоча книжка з мови й суспільствознавства: 3 рік» (склали М. М. Миронов, Т. П. Гарбуз, Г. З. Лень, Я. Т. Чепіга, 1930); «Ударна бригада: єдина

робітна книжка з мови і суспільствознавства для комосвітніх шкіл 1-го ступеня міста й села» (1931). На думку авторів, «робочі книги» орієнтували учнів на самостійну творчу діяльність. Зазначені видання містили теоретичний, фактичний, ілюстративний матеріал, історичні джерела, різноманітні запитання й завдання для самостійної роботи. Проте такі підручники мали істотні недоліки. У них замість історичного минулого висвітлювалися реальні факти сучасності. Історичний матеріал використовувався лише для їх роз'яснення та групувався за соціологічними темами. Водночас значна частина відомостей з історії взагалі не розглядалася. Робочі книжки не давали систематичних знань із предмета, вони були укладені без урахування вікових пізнавальних можливостей учнів [3]. Тенденція заміни підручника прикладними матеріалами зумовила зниження якості навчально-виховного процесу й стала однією з причин кризи шкільної освіти в 20-х роках ХХ ст. [2].

Переломними в історії підручникотворення радянської доби стали 1930-ті роки. Так, у 1933 р., ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про підручники для початкової і середньої школи» [6], основною ідеєю якої був перехід на стабільні підручники. У навчальних книгах 30–40-х рр. ХХ ст. домінує політизація й посилюється політехнізм. Практично експериментування в радянському укладанні підручників було згорнуто, натомість відтворено на нових ідеологічних засадах традиційний тип посібника з уніфікованим для всієї країни, суворо регламентованим та ідеологічно перевіреним змістом. У такому виданні навчальний матеріал мав бути неперевантаженим зайвими деталями, цінним із наукового погляду, суспільно необхідним, цікавим для учня. Підручник повинен містити основний систематизований фактичний матеріал, що допоможе учню розібратися в нових фактах і явищах. Ознака якісного видання – його виховна спрямованість, зв'язок із практикою повсякденного життя, орієнтир для вчителя.

Тож узагальнення історико-педагогічних процесів в українському підручникотворенні дозволило систематизувати навчальні книги 1918–1945 рр. із бібліотечного фонду і представити їх у каталозі «Підручники і навчальні посібники з гуманітарних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського» [4]. Каталог в основній частині складається з 14 підрозділів, у яких описано букварі, прописи, читанки, підручники та навчальні посібники з різних мов (української, російської, англійської, німецької, французької), а також із української, російської та світової літератури, підручники та навчальні посібники мовами національних меншин (болгарською, молдавською та польською), підручники та навчальні посібники з історії та суспільних наук, комплексні (інтегровані) підручники та навчальні посібники. Усі видання, уміщені в каталозі, опрацьовано de

ПЕДАГОГІЧНЕ БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО

visu. У кожному підрозділі підручники подано відповідно до системи в алфавітному та хронологічному порядку. У розділі «Комплексні (інтегровані) підручники та навчальні посібники» згруповано видання, в яких викладено навчальний матеріал із різних предметів (дисциплін – за тогочасною термінологією), але за певною тематикою: із розвитку мовлення, навчання письма та читання, природознавства та географії, історії, суспільствознавства й економіки, гігієни та охорони здоров'я, математики, сільського господарства. До каталогу включено підручники відомих педагогів: Білецького О. І. «Західноєвропейська література: хрестоматія для 8-10 класів середньої школи», 1937 р.; Ващенко В. С. «Грамматика української мови: підручник для неповної середньої і середньої школи. Ч. 2. Синтакса», 1938 р.; Горбунова-Посадова І. І. та О. Є. «Ясная звездочка: 2-я книга для чтения: с применением детских рисунков, работ и наблюдений», 1923 р.; Дубнова С. М. «Учебник еврейской истории для школ и самообразования. Ч. 1. Древнейшая (Библиейская) история», 1918 р.; Лубенца Т. «Перша читанка для трудових шкіл», 1923 р.; Толстого Л. М. «Первая русская книга для чтения (по новому правописанию)», 1918 р.; Чавдарова С. «Українська мова: підручник для 1 класу початкової школи», 1940 р.; Чавдарова С. та Лисенка П. «Українська мова: підручник для 3 класу початкової школи», 1945 р.; «Українська мова: підручник для старшого концентру трудових шкіл: 5-й рік», складений Ол. Білецьким, Л. Булаховським, Ол. Парадиським, М. Сулимою, 1927 р.; «Учебник по обществоведению для 5-го года ФЗС и 1-го года ШКМ» М. І. Болдирева, К. І. Латинцева, М. Д. Казьміна, Д. О. Корчагіна, 1932 р.; «В новой школе: книга для работы в 1-й группе городской школы», складена колективом педагогів, 1930 р.; «День за днем: 3-я книга для чтения в деревенской школе», уклали К. М. Соколов, Л. О. Васильєва, Б. І. Курилович [та ін.], 1926 р.

Значну увагу під час опрацювання видань зосереджено на примітках, що подаються в каталозі без обмежень, а також на розкритті змісту підручників через наведення назв розділів, підрозділів, глав тощо. Бібліографічний опис і скорочення слів здійснювалися згідно з чинними стандартами та методичними рекомендаціями, підготовленими фахівцями ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [8]. Особливо є примітним, що для основного бібліографічного опису документа збережено тогочасну графіку написання. Незважаючи на проведену реформу орфографії в 1917–1918 рр., ще тривалий час використовувалася літера **ѣ** (ять), твердий знак (**ѣ**) у кінці слів, особливо у виданнях, що друкувалися в західних регіонах України. У каталозі, у зоні приміток, літеру **ѣ** (ять), що вийшла з ужитку, замінено українською **ї** та російською **е**, твердий знак (**ѣ**) у кінці слів не писатиметься.

Отже, ознайомлення користувачів із каталогами допоможе

дослідникам виявити провідні тенденції підручникотворення у XVIII – і пол. XX ст., окреслити особливості та відмінні риси, характерні для тогочасних видань, з'ясувати різні напрями поліграфічного виконання та можливостей утілення авторського задуму, що реалізовувалися через залучення різноманітних допоміжних ілюстративних матеріалів до навчального процесу, встановити методологічні зміни в підходах до відображення інформації в підручниках, проаналізувати модифікаційні та структурні елементи в укладанні підручників і навчальних посібників цього періоду.

Шкільні підручники XVIII – початку XX ст. – це історичне надбання України, основа для наукових досліджень із питань розвитку освіти та підручникотворення. Збереження цього надбання – важливе завдання не тільки ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського, а й держави.

Сподіваємося, що зібраний матеріал у каталогах «Підручники і навчальні посібники для початкових і середніх навчальних закладів (1748–1917 рр.) з фондів ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського» і «Підручники і навчальні посібники з гуманітарних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського» стануть цінними не лише для окремих дослідників, а й для розвитку національної бібліографії, сприятимуть формуванню потужного науково-інформаційного ресурсу освітянської галузі України, допоможуть науково-педагогічним працівникам, педагогам, історикам, літературознавцям, мистецтвознавцям, книгознавцям, бібліотекознавцям, бібліографознавцям, усім, хто цікавиться вітчизняною історією шкільного підручника, освітою у виченні процесів вітчизняного підручникотворення і навчального книжкового репертуару, сприятиме справі зберігання духовних і культурних надбань нашого народу.

Література:

1. Бурда М. І. Теорія шкільного підручника як предмет педагогічного дослідження / М. І. Бурда // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки АПН України, Ін-т дефектології АПН України. – Київ: «Комп'ютер у школі та сім'ї», 1999. – С. 6–9.
2. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Ярослава Петрівна Кодлюк; Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Київ, 2005. – 454 с.
3. Мороз П. В. Проблеми змісту і структури шкільних підручників з історії стародавнього світу / П. В. Мороз, І. В. Мороз // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. пр. / НАПН України, Ін-т педагогіки. – Київ: Пед. думка, 2011. – Вип. 11. – С. 527–537.

ПЕДАГОГІЧНЕ БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО

4. Підручники і навчальні посібники з гуманітарних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського: каталог / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; [упоряд.: Мацібора Н. Г., Бондарчук О. Б., Іващенко В. М., Палійчук Р. І.; наук. консультант Сухомлинська О. В.; наук. ред. Рогова П. І.]. – К., 2014. – 376 с.
5. Підручники і навчальні посібники (1748–1917 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського для початкових і середніх навчальних закладів: каталог / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; [упоряд.: Мацібора Н. Г., Бондарчук О. Б., Іващенко В. М., Палійчук Р. І.; наук. консультант Сухомлинська О. В.; наук. ред. Рогова П. І.]. – Київ: Атіка, 2005. – 384 с.
6. Про підручники для початкової і середньої школи: постанова ЦК ВКП(б) від 12 лют. 1933 р. // Бюл. нар. Комісаріята освіти. – 1933. – № 8/9. – С. 1–2.
7. Ситник О. В. Роль і значення досвіду творення української навчальної літератури (20–30-ті роки ХХ століття) / О. В. Ситник // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. пр. / НАПН України, Ін-т педагогіки. – Київ: Пед. думка, 2012. – Вип. 12. – С. 214–231.
8. Укладання книг ХVІІІ – початку ХХ ст., надрукованих гражданським шрифтом, з фондів бібліотек України: метод. посіб. / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [та ін.]; [уклад. Р. С. Жданова; наук. ред. П. І. Рогова]. – Київ, 2005. – 126 с.
9. Ушинський К. Д. Про користь педагогічної літератури / К. Д. Ушинський // Твори [у 6 т.] / К. Д. Ушинський. – Київ: Рад. шк., 1954. – Т. 1. – С. 33–50.
10. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания / К. Д. Ушинский // Собр. соч. / К. Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1950. – Т. 8. – 776 с.